

Ann Siiman

Tartu ülikooli digihumanitaaria projektijuht, kes on uurinud eri muuttüüpide ning osastava ja sisseütleva käände vormikasutuse varieerumist

Osastava käände vormikasutuse varieerumisest

Osastaval käändel on palju lõpuvariante, mis võivad varieeruda ühes muuttüübis, aga ka sama sõna puhul. Näiteks leiab veebiuudiste pealkirju „Muusikapäev pakub 120 tasuta kontserti“ ja „Need 5 Jazzkaare kontserdit on kohustuslikud!“ või „Politsei liisib viie miljoni eest autosid“ ja „Tallinnas levib uus ja kiire viis, kuidas autosi varastada“. Järgnevas¹ kirjeldatakse ning põhjendatakse tänapäeva eesti keele ainsuse ja mitmuse osastava vormikasutust.

Vaatluse all on viis rööpsust: ainsuse osastava vokaal- või *t*-lõpp, mitmuse osastava *id*- või *sid*-lõpp, vokaal- või *sid*-lõpp, vokaal- või *id*-lõpp ning *si*- või *sid*-lõpp. Kõiki rööpsusi analüüsitakse muuttüüpide kaupa. Kasutatakse Jaak Peebo (1997) muuttüüpide jaotust, enamasti uuritakse iga tüübi puhul kuue sõna vormikasutust. Materjal on kogutud Tartu ülikooli eesti keele korpustest, nii toimetatud kui ka toimetamata tekstidest.

Muuttüübiti loetletakse eelistatud lõpuvariandid ja tehakse üldistus vaatlusaluse rööpsuse vormieelistuste kohta. Oluline on märkida, et tulemused on saadud väikese valimi põhjal ja välja tuuakse vaid üldised suundumused. Otsitakse ka vormieelistuste põhjusi. Eraldi on esitatud keelekorralduslikud tähelepanekud: kas leidus sõnu, mille vormieelistus

¹ Artikkel tugineb Tartu ülikoolis 2019. aastal kaitstud doktoritööle „Vormikasutuse varieerumine ning selle põhjused osastava ja sisseütleva käände näitel“. Autor tänab oma juhendajaid Külli Habichtit, Martin Ehalat ja Aki-Juhani Kyröläinenit.

ei olnud normingupärane, ning mis sõnade ja rööpsuste vormikasutus vajaks edasist seiret.

Ainsuse osastav

Kirjakeele normingu järgi on praegu ainsuse osastava lõpud

- *-da: ke/da, mi/da, mõn/da, se/da, te/da, to/da*
- *-d, nt idee/d, koi/d, tul/d*
- *-t, nt raamatu/t, vahtra/t, ase/t, liige/t, mõte/t, soolas/t, suur/t*
- vokaallõpp ehk lõputa osastav, nt *pesa, sõda, seminari, nime, jõge, seppa, ümbrikku* (Viht, Habicht 2019: 91)

Vokaallõpp või t-lõpp?

jaanuari või *jaanuarit*? *aadressi* või *aadressit*? *maastikku* või *maastikut*?
ema või *emat*? *jume* või *jumet*?

Andmetest selgus, et ainsuse osastava vokaal- ja t-lõpu varieerumisel on eelistatum osastavalõpp

- *akvaarium*-tüübis – vokaallõpp, nt *jaanuari, pensioni, territooriumi*
- *kontsert*-tüübis – vokaallõpp, nt *aadressi, kontserti, kotletti*
- *õnnelik*-tüübis – vokaallõpp, nt *maastikku, märkmikku, politseinikku*
- *pesa*-tüübis – vokaallõpp, nt *ema, oma, tädi*
- *kõne*-tüübis – t-lõpp, nt *jumet, kilet, lohet*

Kokkuvõttes on eelistatum vokaal- ja t-lõpu varieerumisel – vokaallõpp, v.a *kõne*-tüübis, mis on keeleajalooliselt ja normingupäraselt t-lõpuline.

Vokaallõpu eelistust saab põhjendada kui lühemat ja ökonoomsemat vormikasutust. Mõnel juhul võib vormieelistust mõjutada veel fraasisisene analoogia, nt *vana(t) vile(t), tubli(t) ema(t)*. Samuti võib vormivalik olla muuttüübi analoogiast, nt *kõne*-tüüpi sõna *hüve* *pesa*-tüübi analoogial käänamine, st osastavas *hüve*, mitte *hüvet*.

pesa-tüüpi sõnu võidakse t-lõpulisena käänata, et vältida vormihomoniüümiat, nt osastavas *tädit*, mitte nimetava ja omastavaga kokkulangev *tädi*.

õnnelik-tüüpi sõnade t-lõpulist käänamist tingib sõna rõhustruktuuri muutus, täpsemalt astmevahelduse taandumine, nt *maastiku(t), märkmiku(t), politseiniku(t)*, mitte *maastikku, märkmikku, politseinikku* (vt nt Kaljumägi 1999: 43–44).

Mitmuse osastav

Kirjakeele normingu järgi on praegu mitmuse osastava lõpud

- *-d*, mis liitub mitmuse tunnusele *i*², nt *aasta/i/d*, *raamatu/i/d*, *vahtra/i/d*, *aseme/i/d*, *liikme/i/d*, *mõtte/i/d*, *soolase/i/d*
- vokaallõpp ehk lõputa osastav, nt *pesi*, *ümbrikke*, *sõdu*
- *sid*-lõpp, nt *elu/sid*, *idee/sid*, *mõisa/sid* (Viht, Habicht 2019: 92)

id- või *sid*-lõpp?

ideid või *ideesid*?

Mitmuse osastava *id*- ja *sid*-lõpu varieerumisel on eelistatum osastavalõpp *puu*-tüübis – sagedamate sõnadega³ *id*-lõpp (*ideid*, *maid*, *päid*, *töid*), harvem esinevate sõnadega *sid*-lõpp (*esseeid*, *menüüsid*).

puu-tüüpi sõnade vormikasutus võib tuleneda sõna sagedusest: mida sagedamaks (võõr)sõna keelekasutuses saab, seda enam eelistatakse *id*-lõppu (*ideid*). Selline tendents toimib ka vastupidi: mida harvem sõna kasutatakse, seda enam eelistatakse *sid*-lõppu. Sama järeldavad sarnase struktuuriga sõnade *id*- ja *sid*-lõpu ning vokaal- ja *sid*-lõpu rööpsuse kohta Heiki-Jaan Kaalep (2010: 101) ja Jaak Peebo (1997: 33).

id-lõpp on lühem ja ökonoomsem vormikasutusvõimalus. Siinse artikli aluseks oleva doktoritöö teoreetilisi taustu oli loomuliku morfoloogia lähenemine. Selle järgi on *sid*-lõpp ikoonilisem (rohkem tähendust – rohkem vormi), ühtsem (üks funktsioon – üks vorm) ja läbipaistvam (üks vorm – üks tähendus) (Dressler jt 1987: 61–62).

Vokaal- või *sid*-lõpp?

huve või *huvisid*? *aegu* või *aegasid*? *nuge* või *nugasid*? *jõude* või *jõudusid*? *asju* või *asjasid*?

Materjalist nähtus, et mitmuse osastava vokaal- ja *sid*-lõpu varieerumisel on eelistatum osastavalõpp

² Mitmuse tunnust *-i* ja osastavalõppu *-d* koos nimetatakse siin ka määratlustega *id*-lõpp.

³ Igast muuttüübist uuriti enamasti kuut sõna. Üldiselt olid kolm sõna „Eesti kirjakeele sagedussõnastiku“ (Kaalep, Muischnek 2002) järgi selle muuttüübi kõige sagedamad sõnad ehk siin *sageda(ma)d sõnad*. Harvem esinevad vaatlusaluse muuttüübi ülejäänud kolm sõna.

- *pesa*-tüübis – sagedamate sõnadega vokaallõpp (*huve, omi, samu*), harvem esinevate sõnadega *sid*-lõpp (*avasid, palasid, pesasid*)
- *sepp*-tüübis – sagedamate sõnadega vokaallõpp (*aegu, kordi, päevi, vendi*), harvem esinevate sõnadega *sid*-lõpp (*kolmesid, nunnasid*)
- *rida*-tüübis – vokaallõpp, nt *nuge, tube, vigu*
- *jõud*-tüübis – vokaallõpp, nt *jõude, poode, praade*
- *sõber*-tüübis – sagedamate sõnadega vokaallõpp (*asju, nalju, sõpru, tühje*), harvem esinevate sõnadega *sid*-lõpp (*neljasid, putrusid*)

Kokkuvõttes on eelistatum vokaal- ja *sid*-lõpu varieerumisel – vokaallõpp, v.a harvem esinevate sõnadega *sid*-lõpp (nt *avasid, kolmesid, putrusid*).

Taas võib vormikasutust mõjutada sõna sagedus: *pesa*-, *sepp*- ja *sõber*-tüübis kasutati sagedate sõnadega vokaallõppu ning harvem esinevate sõnadega *sid*-lõppu.

Eelistatum vokaallõpp on *sid*-lõpust lühem ja ökonoomsem. *sid*-lõpp on aga loomuliku morfoloogia järgi vokaallõpust ikoonilisem, ühtsem ja läbipaistvam. Mõnel juhul võib olla türevokaali keeruline valida ja seetõttu eelistatakse *sid*-lõppu, nt *avasid, kolmesid, putrusid*, mitte *avu, kolmi, putre*.

Vokaal- või *id*-lõpp?

*jaanua*re või *jaanua*reid? *eestlasi* või *eestlaseid*? *vaesi* või *vaeseid*? *esimesi* või *esimeseid*? *aadresse* või *aadresseid*? *maastikke* või *maastikuid*?

Analüüsist tuli välja, et mitmuse osastava vokaal- ja *id*-lõpu varieerumisel on eelistatum osastavalõpp

- *akvaarium*-tüübis – vokaallõpp, nt *jaanua*re, *pensione, territooriume*
- *tööline*-tüübis – vokaallõpp, nt *eestlasi, järgmisi, töölisi*
- *soolane*-tüübis – *id*-lõpp, nt *vaeseid, viimaseid, soolaseid*
- *oluline*-tüübis – vokaallõpp, nt *esimesi, inimesi, takistusi*
- *kontsert*-tüübis – vokaallõpp, nt *aadresse, kontserte, kotlette*
- *õnnelik*-tüübis – vokaallõpp, nt *maastikke, märkmikke, politseinikke*

Kokkuvõttes on eelistatum vokaal- ja *id*-lõpu varieerumisel – vokaallõpp, v.a *soolane*-tüübi *id*-lõpp. Eelistatum vokaallõpp on lühem ja ökonoomsem valik, *id*-lõpp loomulikust morfoloogiast lähtudes ikoonilisem ja läbipaistvam.

Mitmuse osastava vormikasutus oleneb ainsusest ja vastupidi, nt *akvaarium*-tüübis on ainsuses ja mitmuses eelistatum vokaallõpp: *jaanuari* ja *jaanuare*, *pension*i ja *pensione* jne.

Tihti määrab sõna häälikulis-tuletuslik kuju, kuidas sõna käänatakse. Mati Hindi järgi oleneb mitmuse osastava lõpp liitest. *soolane*-tüüp vastab üldiselt Hindi toodud traditsioonilisele algoritmile, kus kahe- või kolmesilbiliste mittekolmandaväteliste sõnade mitmuse osastav on *id*-lõpuline, nt *otsuseid*, *soolaseid*, *viimaseid*. (Hint 1980: 273)

si- või *sid*-lõpp?

huvisi või *huvisid*?

Mitmuse osastava *si*- ja *sid*-lõpu varieerumisel on eelistatum *sid*-lõpp, nt *huvisid*, *ideesid*, *vendasid*. *sid*-lõpu eelistamist tingivad tõenäoliselt keelekorralduslikud hoiakud. Keelekasutajad teavad, et kirjakeele normingu järgi on mitmuse osastav *sid*-, mitte *si*-lõpuline.

si-lõpp on aga lühem ja ökonoomsem valik. Keeleajalooliselt on *si*- ja *sid*-lõpp olnud levinud paralleelvormid (Valmet 1956: 274) ning murretes leidub nii *si*- kui ka *sid*-lõppu (Rätsep 1979: 22).

Materjalis eelistati *si*-lõppu üksikjuhtudel, nt argikeelsete sõnadega *imagesi*, *kallasi*, *mersusi*. Tuleb rõhutada, et *si*- ja *sid*-lõpu kohta koguti materjal uue meedia korpusest, mille tekstid on toimetamata. Seega saab nende üksikjuhtude puhul järeldusi teha vaid toimetamata tekstide, mitte normikirjakeele kohta.

Keelekorralduslikke tähelepanekuid

Tulemused kinnitavad varem *id*- ja *sid*- ning vokaal- ja *sid*-lõpu rööpsuse kohta väidetut, et keelekasutajad on üsna üksmeelsed, mis sõnale mis lõpp valida (Kaalep 2010: 102). Vormieelistused vastavad üldiselt kirjakeele normingule. Erandlik on vaid *kõne*-tüüpi sõna *hüve*, millega leidis osastavas rohkem normingust lahknevat vokaallõpulist vormi *hüve*, mitte normingupärasest *t*-lõpulist *hüvet*. Tänapäeval ei pruugi esmaväteliste vokaallõpuliste kahesilbiliste sõnade *e*-lõpp olla keelekasutajate jaoks piisav eristusalus, et selliseid sõnu erinevalt käänata: kui *e* on lõpus, siis valida ainsuse osastavas *t*-lõpp, ja kui *e* ei ole lõpus, kasutada lõputa osastavat. Kirjakeele norming lähtub keeleajaloolistest põhjustest.

Edaspidi peaks pöörama tähelepanu ka sõnade *aadress*, *kontsert*, *vistrik* ja *ämblik* ainsuse osastava *t*-lõpu ning mitmuse osastava *id*-lõpu kasutusele. Nii viisi võib tulla uusi sõnu morfoloogia tervikkäsitluse *ümbrik*-rööptüüpi, kus on praegu *kolhoosnik*, *pealik*, *piknik*, *politseinik*, *sovhoosnik* ja *ümbrik* (Viht, Habicht 2019: 167–169).

Mitmuse osastava puhul võib arutleda, kas üksiksõnuti või muuttüübiti lubada kirjakeele norminguga *sid*-lõpu kõrval *si*-lõpu rööpsust. *si*-lõpu kirjakeele norminguga lubamist ei välista keeleajalooline taust, ka on tegu ökonoomsema valikuga. Siinsete tulemuste järgi vajab *si*- ja *sid*-lõpu vormikasutus varieerumise tõttu pidevat keelekorralduslikku seiret. Andmestikus on aga liiga vähe näiteid, et juba praegu kirjakeele norminguga mitmuse osastava käänamises *si*-lõpu kasutust lubada.

Kokkuvõte

Artiklis uuriti osastava vormikasutust viie rööpsuse puhul: nimetati muuttüübiti vormieelistusi, otsiti vormikasutuse põhjusi ning tehti keelekorralduslikke tähelepanekuid.

Osastava vormikasutuse kohta järel dati, et tihti oli eelistatum vokaallõpp kui lühem ja ökonoomsem lõpuvariant. Vokaallõppu eelistati ainsuse osastava vokaal- ja *t*-lõpu (nt *ema*, *jaanuari*, *kotletti*) ning mitmuse osastava vokaal- ja *id*-lõpu varieerumisel (nt *eestlasi*, *kriteeriume*, *maastikke*). Üldiselt eelistati vokaallõppu ka vokaal- ja *sid*-lõpu varieerumisel (nt *aegu*, *kordi*, *omi*), kus *pesa*-, *sepp*- ja *sõber*-tüübis kasutati sagedate sõnadega vokaallõppu (nt *päevi*, *samu*, *tühje*) ja harvem esinevate sõnadega *sid*-lõppu (nt *avasid*, *kolmesid*, *putrusid*).

id- ja *sid*-lõpu varieerumisel kasutati sagedamate sõnadega rohkem *id*-lõppu (*ideid*, *maid*, *päid*, *töid*), harvem esinevate sõnadega *sid*-lõppu (*esseeid*, *menüüsid*). *si*- ja *sid*-lõpu varieerumisel oli eelistatum *sid*-lõpp (nt *huvisid*, *ideesid*, *vendasid*).

Muid valikuid peale vokaallõpu eelistati muuttüüpides, kus vokaallõpp ei ole normingupärane variant: *kõne*-tüübis kasutati enam *t*-lõppu (nt *jumet*, *kilet*, *lohet*) ja *soolane*-tüübis *id*-lõppu (nt *vaeseid*, *viimaseid*, *soolaseid*).

Osastava vormikasutuse põhjustena nimetati lühema vormivariandi eelistamist, keeleajaloolisi põhjusi, fraasisisest analoogiat, muuttüübi analoogiat, vormihomonüümia vältimist, astmevahelduse taandumist, sõna

sagedust, loomuliku morfoloogia printsiipe, raskusi tüvevokaali valikul, seost ainsuse- ja mitmusevormide vahel, sõna häälikulis-tuletuslikku kuju ning keelekorralduslikke hoiakuid. Keelekorralduslikust küljest võiks edaspidi uurida sõnade *aadress*, *hüve*, *kontsert*, *vistrik* ja *ämblik* vormikasutust ning *si*- ja *sid*-lõpu rööpsust.

Viidatud kirjandus

- Dressler, Wolfgang U.; Mayerthaler, Willi; Panagl, Oswald; Wurzel, Wolfgang U. 1987. Leitmotifs in natural morphology. Studies in Language Companion Series, 10. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Hint, Mati 1980. Minevikuline ja tulevikuline aines keelesüsteemis. Prosoodiatüübi nihked ja selle tagajärjed. – Keel ja Kirjandus 5, 270–278; <https://www.digar.ee/viewer/et/nlib-digar:193512/142798/page/16> (27.02.2020).
- Kaalep, Heiki-Jaan; Muischnek, Kadri 2002. Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kaalep, Heiki-Jaan 2010. Mitmuse osastav eesti keele käändesüsteemis. – Keel ja Kirjandus 2, 94–111; <https://keeljakirjandus.eki.ee/Kaalep94-111.pdf> (27.02.2020).
- Kaljumägi, Karin 1999. *ohtlik*- ja *kontsert*-tüüpi sõnade kriitiliste morfoloogiliste vormide kasutusest. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.
- Peebo, Jaak 1997. Eesti keele muutkonnad. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus; https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/33729/a_57138_5_ocr.pdf?sequence=1&isAllowed=y (27.02.2020).
- Rätsep, Huno 1979. Eesti keele ajalooline morfoloogia II. Õpivahend eesti filoloogias osakonna üliõpilastele. Tartu 1979. – TRÜ rotaprint; http://hunoratsep.ut.ee/sites/default/files/hunoratsep/files/ratsep_morfoloogia_2_ocr.pdf (01.03.2020).
- Valmet, Aino 1956. Pluurali partitiiv eesti vanemas kirjakeeles (1542–1857). Kandidaadiväitekiri. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool; http://www.murre.ut.ee/arhiiv/pdf_doc/D0687_valmet_pluurali_1956.pdf (01.03.2020).
- Viht, Annika; Habicht, Külli 2019. Eesti keele sõnamuutmine. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.